

TURINYS

Žemėlapiai	9
Naujieji 1941-ieji	13
I DALIS. Atslenka audra	17
1. Miesto kontūrai	19
2. Nukaldinta utopija	31
3. Karai ir gandai apie karus	51
II DALIS. Kyla audra	75
4. 1941 m. birželio 22-oji	77
5. Rusai pasipriešina	100
6. Savanoriai	116
7. Masių telkimas	139
8. Stalinas pačiumpa vadžias	158
9. Audros epicentras	180
10. Ugnis virš Maskvos	197
III DALIS. Taifūnas	221
11. Vokiečiai prasiveržia	223
12. Panika	245
13. Evakuacija	271
14. Suspausta spyruoklė	289

15. Spyruoklė atsileidžia	310
16. Iš pralaimėjimo į pergalę	332
17. Mūšio išdavos	355
Pastabos	369
Šaltiniai	410
Padėkos	425

12 skyrius

PANIKA

Atėjus rudeniui, maskviečiai ėmė šalti. Ukrainos ir vakarinės Rusijos Anglių kasyklos atsidūrė prieš rankose. Tas truputis anglių, kurios pasiekdavo Maskvą, daugiausia atitekdavo gamykloms, dirbančioms karo reikmėms. Elektra buvo tiekama su pertrūkiais. Maskvos miesto taryba paskelbė spaudoje perpus sumažinusi elektros tiekimą apšvietimui. Lapkričio pabaigoje, kai vokiečiai prisiartinė prie Kaširos elektrinės į pietus nuo miesto, vietos valdžia paprašė leidimo ją susprogdinti. Tačiau Stalinas, užuot davęs leidimą, įsakė ją apginti bet kokia kaina ir atsientė į pagalbą generolą Belovą su 2-uoju kavalerijos korpusu.¹

Įstaigų pastatai faktiškai buvo nešildomi. Daugiabučiuose tapo neįmanoma gyventi, nes šildymas neveikė, o langai buvo išdužę nuo bombų sprogimo bangų. Vietos valdžia tokius pastatus uždarydavo – „užkonservuodavo“ – o jų gyventojus perkeldavo į butus, kuriuos paliko žmonės, išėję į frontą arba išvykę į evakuaciją. Tikrieji butų gyventojai gaudavo patvirtinimą, kad sugrįžę savo nuosavybę atgaus. Tačiau garantijų ne visada būdavo paisoma. Ginčai būdavo svarstomi teismuose net ir po daugelio metų. Jurijus Krotkovas, siaurame rate žinomas literatas ir NKVD informatorius, net nemanė kreiptis į teismus, kai 1943 m. sugrįžo į Maskvą. Jis tiesiog pasinaudojo savo ryšiais su „jais“, ir jo draugai iš slaptosios policijos netrukus neteisėtus gyventojus iškeldino.²

Sąlygoms sunkėjant, žmonės eksperimentavo ieškodami būdų, kaip taupyti elektros energiją, pasišildyti maistą ir rasti pakaitalų skanėstams, prie kurių buvo įpratę taikos metu. Viename laikraštyje buvo instrukcija namų šeimininkėms, kaip pasigaminti šiaudais išklotą termosą:

„Termosą galima pasigaminti iš medinės dėžės su dvigubomis sienelėmis. Tarpą tarp sienelių galima užpildyti pjuvenomis, šiaudais, popieriumi arba vata. Sriubą galima ilgai išlaikyti tokiame termose karštą, užuot palikus puodą ant žibalinės viryklės kelioms valandoms. Kai sriuba išvirs, įdėkite puodą į dėžę, ir ji išliks šilta dar dvi ar tris valandas.“³

Kiti patarinėjo, kaip pailginti kopijavimo popieriaus ir spausdinimo juostelių tarnavimo laiką. Vienas jaunas mokslininkas sugalvojo pakaitalą langų stiklams, išmuštiems per bombardavimą. Žmonės keptavo traškučius iš bulvių lupenų, kurias anksčiau tiesiog išmesdavo. Bulvių lupenos sumalamos mėsmale, pridedama vandens, miltų ir druskos. Arba lupenas galima sutarkuoti, patroškinti keptuvėje užpylus vandens, o vietoj miltų pridėti trintų beržo lapų. Kavą buvo galima paruošti iš gilių. Giles reikia perskelti perpūs, išdžiovinti ant krosnies, nulupti, virti uždengus prikaistuvyje, tada palaukti, kol vanduo atauš. Vandeni nupilti, giles vėl išdžiovinti, sumalti kavamale, pridėti cikorijų ar pagardinti šiek tiek tikros kavos. Vieno gilių šaukšto pakakdavo vienai stiklinei kavos. Ant palangių vietoj gėlių žmonės augino agurkus ir svogūnus. Visos atviros erdvės buvo paverstos dirbamos žemės sklypais. Daugiabučių kiemuose žmonės pradėjo auginti vištas.⁴ Daugeliui pagyvenusių žmonių tai priminė išgyventus badmečio sunkumus Pilietinio karo metais.

Vasarą Konstantinas Simonovas stebėjo, kaip valstiečiai evakuoja gyvulius iš kaimų netoli Smolensko. Dabar begalinės, šimtus kilometrų nusidriekusi, karvių, avių ir ožkų bandos vilkosi Maskvos prospektais. Gyvuliai buvo paliegę ir išsekę, o juos variusios moterys atrodė ne ką geriau. Juos ginė tūkstančiais tiesiai per miesto centrą ir toliau į rytus. Juos persekiavo valkatos, kurie puldinėdavo kolonas, nusitempdavo kiaules į šonines gatves ir kiemus, kur jas tuoj pat paskersdavo, o mėsą parduodavo.

Gyvuliams, kurie krisdavo iš išsekimo, perpjaudavo gerkles, o jų kūnus sumesdavo į vežimus, kurie sekdavo įkandin.⁵

Kadangi dauguma didžiųjų gamyklų buvo evakuotos, mažesnės gamyklos vis dažniau pereidavo prie ginklų gamybos. Iki lapkričio pabaigos jų pagaminamų ginklų dalis išaugo nuo mažiau kaip ketvirtadalio iki 94 proc. Dauguma darbininkų dabar buvo moterys ir paaugliai. Beveik keturi šimtai tūkstančių Maskvos namų šeimininkų išėjo dirbti į gamyklas. Jos remontavo lėktuvus, pildė sviedinius, eksperimentavo su naujomis sprogmenų rūšimis, gamino minosvaidžius ir Molotovo kokteilius, iš bėgių virino spąstus tankams, taip pat gamino įvairius ginklus šauliams. Kai kuriems vaikams reikėjo specialių taburečių, kad galėtų pasiekti tekinimo stakles, kuriomis jie dirbo. Gamyklos perėjo nuo taikos metui skirtos produkcijos prie frontui reikalingų prekių gamybos.

Vaikiškų dviračių gamykla pradėjo gaminti liepsnosvaidžius, aštuonios štampavimo gamyklos, anksčiau gaminusios arbatinius šaukštelius ir sąvaržėles, dabar perėjo prie apkasų įrankių ir prieštankinių granatų detalių.

Medienos apdirbimo cechais, gaminęs skaitytuvus ir širmas, pradėjo gaminti šovinius pistoletams, baldų gamykla – prieštankines minas, šovinių tūtas ir neštuvus, spausdinimo mašinėlių gamykla – automatinius šautuvus ir jiems skirtus šaudmenis.⁶

Prieš karą rusų generolai beveik neskyrė dėmesio automatiniais šaulių ginklams. Netrukus po karčios patirties, įgytos Žiemos kare su suomiais, jie pamatė, kad pistoletai-kulkosvaidžiai buvo kaip tik tai, ko taip reikia artimajam mūšiui. 1941 m. rusai sukonstravo ir pradėjo gaminti pistoletą-kulkosvaidį PPŠ-41. Kaip ir T-34 tankas, PPŠ buvo itin veiksmingas ginklas, o gamyba labai paprasta. Ščerbakovas organizavo jo masinę gamybą Maskvos gamyklų tinkle. Rajonų partijos komitetų sekretoriams teko prisiimti asmeninę atsakomybę už iškeltų užduočių įvykdymą. Lapkritį buvo pagaminta tik keli šimtai PPŠ, tačiau per kitus penkis mėnesius jau 155 000 pistoletų-kulkosvaidžių, o iki pavasario gamyba išaugo iki trijų tūkstančių vienetų per dieną.⁷ PPŠ tapo sovietų pėstininkų firminiu ženklu ir išliko juo iki pat karo pabaigos.

Vokiečių vykdoma politika okupuotose žemėse, bent jau iš pradžių, buvo prieštaringa, ir daugelis rusų vis dar neatsikratė iliuzijų, ką jiems žada vokiečių atėjimas. Vokiečiai buvo pasiryžę išnaudoti užimtų sričių materialinius išteklius. Daugelio jų nejaudino, kas laukia žemesniųjų rasių, kurios ten gyveno. Tačiau kai kurie vokiečiai manė, kad būtų žymiai naudingiau palenkti vietinius į savo pusę ir bendradarbiauti. Bet kuriuo atveju rusai buvo reikalingi žemesniojo lygio administravimo pareigoms ir kaip sargybiniai. Galbūt net būtų pavykę surinkti rusų armiją, kuri būtų kovojusi kartu su Vermachtu ir nuvertusi nekenčiamą sovietinį režimą.

Vokiečiai, kaip prancūzai Alžyre ir amerikiečiai Vietname, sporadiškai ir galiausiai nesėkmingai mėgino užkariauti nugalėtųjų širdis bei protus. Jie ypač stengėsi sužadinti tris jausmus: siekį užsiimti privačiu verslu, valstiečių troškimą dirbti nuosavą žemę ir daugeliui rusų būdingą antisemitizmą. Jų pastangos rado derlingą dirvą. Daugelyje vietų eiliniai vokiečių kareiviai elgdavosi gana gerai. Juos tradiciškai pasitikdavo su duona ir druska tose Ukrainos dalyse, kurios ypač smarkiai nukentėjo nuo kolektyvizacijos. Tokias sutikimo scenas būdavo galima išvysti netgi jiems priartėjus prie Maskvos.⁸

Kai kurie žmonės nusprendė apsidrausti tam atvejui, jei ateitų vokiečiai. Vienas mažas berniukas, išnešiodavęs šaukimus, užtikdavo kai kuriuos žmones, „dėl visa ko“ šveiciančius parketą ir kepančius sutiktuvų pyragus.⁹ Tapytojas Aleksandras Osmiorkinas, kuris gyveno tame pačiame name kaip ir Raisa Labas, užsuko pas ją, kai artinosi vokiečiai.

„Raja, – tarė jis, – girdėjau, kad ruošiesi palikti Maskvą. Gal išsikraus-
tei iš proto? Atleisk už šiurkštumą, bet pas ką tu bėgi ir nuo ko? Ar
tikrai tiki mūsų pigia propaganda? Kijeve vokiečiai įtvirtino socialistų
revoliucionierių vyriausybę. Jie labai remia menus. Juk jie pagaliau –
pati kultūringiausia tauta Europoje. Esu tikras, jog jie nepersekios tokių
žmonių kaip tu ir aš. Priešingai, nekantriai jų laikiu, nors, kaip tu žinai,
mano žmona yra žydė. Na, pasakiau jai, jog jai teks kurį laiką panešioti
Dovydo žvaigždę ant rankovės. Tačiau daugiau nebus ČK, ir mes galėsi-
me laisvai palaikyti ryšius su Europa. Aš sudeginau visus savo pažymėj-
imus, iš buto pašalinau visą kompromituojančią medžiagą – marksizmo

klasikus, portretus, visą tą bjaurų bolševikinį šlamštą. Gerasis Dieve, negaliu patikėti, neįsivaizduoju, kaip visa tai baigsis?“¹⁰

Jei vokiečiai kada ir turėjo galimybę palenkti į savo pusę nepatenkinuosius, jie netrukus galutinai ją prarado. Žiauri vokiečių kariuomenės indoktrinacija, įsakymas šaudyti karinius komisarų ir partijos pareigūnus, SS baudžiamosios operacijos – visa tai jau buvo peraugę į masines skerdytes. Rugsėjį, per pačias masiškiausias iki šių dienų žudynes, SS ir jų vietiniai talkininkai sušaudė Berdyčive, Ukrainoje, per trisdešimt tūkstančių žydų, įskaitant ir Vasilijaus Grosmano motiną.¹¹

Naujienos apie šiuos žvėriškumus pasiekdavo ir Maskvos gyventojus, o sovietų spauda stengėsi kaip įmanydama juos išpūsti.

Nuo vasaros įvažiavimas į Maskvą buvo griežtai apribotas. Buvo privaloma turėti leidimą gyventi; užmiesčio gyventojas privalėdavo turėti dokumentą iš darbdavio arba kolūkio, leidžiantį atvykti į Maskvą dirbti arba pardavinėti savo produkciją. Evakuotiesiems buvo draudžiama sugrįžti. Grįžusieji be leidimo negaudavo maisto davinių kortelių, jų leidimo gyventi nepratėdavo.¹²

Tačiau kai kurie praslydo pro tinklą. Marija Kiseliova išsinuomojo vasarnamį į rytus nuo Maskvos visoms vasaros atostogoms. Vasarnamis buvo netoli karinio aerodromo ir stovyklos, kurioje Anufrijevas, Telegujevas ir respublikoniškajai stovyklai priklausę pabėgėliai iš Ispanijos treniravosi kartu su OMSBON specialiosiomis pajėgomis. Kiseliovai buvo seniai Maskvoje įsikūrusi inteligentų šeima. Marijos tėvas buvo įkūręs du muziejus (vienas jų, žaislų, egzistuoja ir šiandien). Jos vyras Andrejus buvo profesorius. Jos pamotė nutapė Serovas, vienas geriausių XIX a. pabaigos Rusijos dailininkų, ir šis portretas vis dar kabo Maskvos Tretjakovo galerijoje.

Kai vokiečiai pradėjo bombarduoti aerodromą netoli jos vasarnamio, Marija Kiseliova nusprendė sugrįžti į miestą su trylikamečiu sūnumi Nikolajumi. Savo namą Protočno skersgatvyje jie rado „užkonservuotą“: žmonės buvo išsikraustę, elektra ir vanduo išjungti, tad name buvo neįmanoma gyventi. Jai pavyko gauti tuščią butą Vorovskio gatvės 52-ajame name, kuriame gyveno Rostovų šeima iš Tolstojaus romano *Karas ir taika*. Pagrindinę pastato dalį buvo užėmusi Rašytojų sąjunga, bet jo

flygeliai – buvusios arklidės – paversti butais. Priešais namą buvo Pirmasis kino teatras (rus. *Pervyj kinoteatr*). Ant jo stogo buvo pastatytas zenitinis kulkosvaidis. Kino teatras veikė visą karą: jau daug mėnesių jame buvo rodomas anglų filmas *Džordžo Dinkio džiazo orkestras* (originalus pavadinimas *Let George Do It!*), kuriame George'o Formby herojus atsitiktinai suvokia perdavinėjantis savo Havajų gitara slaptus pranešimus vokiečių povandeniniams laivams.¹³

Šildymas neveikė ir Rostovų name, tad buvo labai šalta. Marija Kiseliova gamindavo valgi ant pigios, malkomis kūrenamos geležinės krosnelės (*buržuikos*). Prie tokių krosnelių niūriomis Rusijos pilietinio karo dienomis šildydavosi buržuazija. Kaminus, pro kuriuos išeidavo dūmai, žmonės išvesdavo per langus. Pro didelių daugiabučių namų langus kyšodavo dešimtys tokių kaminų, ir šaltomis dienomis dūmai apgaubdavo juos įvairiaspalviu šydu – melsvai pilku, juodu, gelsvu, netgi tamsiai raudonu – priklausomai nuo naudojamo kuro. Netinkamai kūrenant, kildavo pavojus gyvybei. Vis daugiau žmonių mirdavo apsinuodiję smalkėmis. Ne visos mirtys būdavo atsitiktinės. Doktorė Dreicer savo dienoraštyje aprašė atvejį, kaip viena išradinga porelė nužudė jaunuolį ir mėgino įrodyti, kad jis mirė nuo *buržuikos* dūmų.¹⁴

Maskvos mokyklos turėjo būti atidarytos rugsėjo 1 d., tačiau dėl visuotinio nuosmukio ir moksleivių trūkumo dauguma jų liko uždarytos. Nikolajus Kiseliovas įsidarbino mažoje gamyklėlėje šalia Povarskajos gatvės, kurioje iš papjė mašę gamino lėlių galvas. Tai reiškė, kad jis dabar buvo darbininkas, o ne išlaikytinis, ir galėjo pretenduoti į didesnę racioną. Kadangi gatvės nebuvo apšviestos, jis turėdavo apgraibomis grįžti namo palei namų sienas aklinoje tamsoje. Kai prisnigo, pareiti namo tapo dar sunkiau: sniegą nuvalydavo tik gatvės viduryje, kad ja galėtų prajoti patrulis.

Kiseliškai daugiausia maitinosi sėlenomis ir bulvėmis, kurios buvo sals-telėjusios, nes iškastos iš sušalusios žemės. Iš pradžių Marija sugebėdavo pakepti bulvių ant ricinmedžių aliejaus, pirktos vaistinėje. Vėliau tai buvo uždrausta. Muilo, savaime suprantama, nebuvo. Kai vis labiau ėmė trūkti maisto, valstiečiai iš aplinkinių kaimų atveždavo į miestą parduoti savo produktų. Norintieji prekiauti oficialiose turgavietėse turėdavo sumokėti mokesčių miesto valdžiai. Tačiau dauguma prekeivių, užuot tai darę, pardavinėdavo savo prekes šoninėse gatvelėse ir trukdydavo pravažiuoti

transportui. Net ir oficialios turgavietės peržengdavo savo ribas. Centrinis turgus užėmė visą Cvetnojaus bulvarą. Pilka žmonių masė pirkdavo ir parduodavo vatinius, milines, tankistų ir lakūnų šalmsus, jūreivių kepures. Cigaretės nuo rugpjūčio buvo normuojamos. Dabar vaikai ir invalidai specializuodavosi prekyba tabaku juodojoje rinkoje, pardavinėdavo cigaretes, gautas iš nerūkančiųjų, kuriems nereikėdavo savo davinio.¹⁵ Žurnalistas ir rašytojas Nikolajus Veržbickis kruopščiai žymėjosi dienoraštyje datas, kada jam reikėdavo stoti į eilę prie bulvių, žibalo ir duonos. Ant žasto nenutrinamu rašalu jis užsirašė skaičius 31, 62, 341, 5004. Jie reiškė jo vietą įvairiose eilėse.¹⁶

Turguose nustatytos kainos gerokai viršijo paprastų žmonių galimybes. Baigiantis pirmiesiems karo metams kainos išaugo aštuonis kartus. Kaip ir daugelis kitų maskviečių, Marija Kiseliuva leisdavosi į pavojingas keliones į kaimą, kad iš valstiečių išsiderėtų maisto mainais už šiltus drabužius ir kitas prekes. Kartą ji vėl pasirodė savo bute su kresnu ir dramblotu valstiečiu, kuris parvilko ant rogių jos pirkinius. Kad būtų šilčiau, Nikolajus mūvėjo dvejas kelnes. Ji privertė jį vienerias kelnes nusimauti ir atiduoti valstiečiui. Tai buvo dalis kainos už prekes.¹⁷

Jei vokiečiai iš tikrųjų būtų paėmę Maskvą, jie būtų radę dykrą. Spalio 8 d. Stalinas ir GKO įsakė pasiruošti sunaikinti pramonės įmones Maskvoje ir Pamaskvėje. Užduotis buvo patikėta iš penkių narių sudarytam komitetui, vadovaujamam NKVD komisaro pavaduotojo generolo Serovo.¹⁸ Kiekviename miesto rajone buvo sudaryti trejetai (*trojkos*), susidedantys iš rajono partijos komiteto sekretoriaus, vietinio NKVD skyriaus vadovo ir pionieriaus išminuotojo iš Raudonosios armijos. Serovas sudarė daugiau nei tūkstančio sunaikintinių gamyklų sąrašą. Jos buvo suskirstytos į dvi kategorijas. Gamyklos, gaminusios šalies gynybai skirtą įrangą, turėjo būti susprogdintos. Likusios turėjo būti sunaikintos sugadinant mašinas ir sukeltiant gaisrus. Gamyklų parduotuvėse sukaupti maisto produktai ir plataus vartojimo prekės turėjo būti išdalytos gyventojams.¹⁹

Į sunaikintinių pastatų sąrašą buvo įtrauktos kepyklos, šaldomieji sandėliai, mėsos kombinatai, stotys ir kiti geležinkelio pastatai, tramvajų ir troleibusų parkai, sunkvežimių parkai, elektrinės, tiltai, Didysis teatras, Maskvos monetų kalykla (*Goznak*), TASS būstinės pastatas, Centrinis

telegrafas ir telefono stotys. Kremliaus komendantui buvo išduoti sprogmenys ir sprogdikliai, reikalingi ūkiniams pastatams sunaikinti. NKVD ėmėsi parengiamųjų priemonių savo įstaigoms sunaikinti.²⁰

„Triochgorka“, kaip ir kitos gamyklos, paruošė nuosavą griovimo komandą. Jie praktikavosi su tikrais sprogdikliais, nors, žinoma, sprogmenys buvo netikri. Jie turėjo įgusti uždegti degiklį ir pasitraukti iš pasta- to iki jam sudegant ir sprogstant įsivaizduojamam sprogmenų užtaisui. Dvidešimt sekundžių – tiek laiko būdavo skiriama sprogdintojui pasi- traukti iš pavojingos vietos. Kai kurie mokiniai buvo tokie uolūs, kad šoko pro viršutinio aukšto langus – ir, matyt, išgyveno.²¹

Spalio 5 d. Ščerbakovas pasikvietė NKVD majorą Žuravliovą į savo kabinetą, kurio sienos buvo nukabinėtos žemėlapiais kaip kariniame štabe. Ščerbakovas pasakė jam, kad buvo nuspręsta suburti pasipriešinimo gru- pes, kurios veiktų Maskvoje, „jeigu nutiktų visų blogiausia“. Paliktųjų pajė- gų grupes sudarytų partijos nariai. Jie, žinoma, būtų savanoriai, tačiau Ščerbakovas vylėsi, kad jų nepritrūks. Majoras Žuravliovas nurodė šio plano pavojus: pagrindinio tinklo branduolį sudarytų kaip tik tie rajonų partijos komitetų sekretoriai ir rajonų tarybų pirmininkai, kurie buvo labiausiai žinomi vietinių bendruomenių nariams. Ščerbakovas atsakė įsakmiai: „Egzistuoja daugybė būdų, kaip juos užmaskuoti. Jūsų darbas – sukurti metodus ir išmokyti žmones jais naudotis.“²²

Vėliau Ščerbakovas pats apklausė kai kuriuos kandidatus. Vienas iš jų buvo Kominterno rajono komjaunimo sekretorius. Pasitaisęs akinius, nenuleisdamas nuo jo akių, Ščerbakovas paklausė:

– Kiek tau metų? Kas tavo giminaičiai? [tuo metu jie buvo okupuotoje Baltarusijoje]. O kaip tavo sveikata?

Jis pasakė, kad užduotis bus vykdoma paties draugo Stalino įsakymu.

– Ar supranti, kaip tai rimta?

– Taip, Aleksandrai Sergejevičiau, suprantu.

– Ar supranti, koks pavojus laukia?

– Taip, jei suklysiu, atsidursiu vokiečių kartuvėse.

Ščerbakovas palinkėjo jam sėkmės.²³

Michailas Nemirovskis buvo vienas tų, kurie pasisiūlė pasilikti. Jis ir Nina Popova turėjo vadovauti pagrindinio pasipriešinimo komitetui Krasnaja Presnios rajone. Pasakojama, kad Nina Popova ruošėsi gali- miems kankinimams adatomis badydamasi panages. Nemirovskio žmona

Polina ir jo maža dukrelė Lena buvo evakuotos su kitomis pagrindininkų grupės šeimomis į kažkokį miestą prie Volgos. Tačiau kai Polina išgirdo gandus, kad Michailas užmezgė romaną su Popova, ji iš karto išskubėjo atgal į Maskvą. Valdžia nekreipė į tai dėmesio, nes Polina vėl įsidarbino vienoje iš Maskvos aviacijos gamyklų, kuri vis dar gamino ginklus frontui.²⁴

Diversinės grupės niekada nebuvo panaudotos pačioje Maskvoje. Tačiau lapkričio pabaigoje 1500 partizanų veikė vokiečių okupuotose Pamaskvio srityse. Dauguma jų vadų buvo NKVD karininkai, kuriuos parinko Ščerbakovas ir Žuravliovas. Buvo spausdinamos brošiūros, skirtos platinti tarp okupuotų sričių gyventojų, pavadinimais „Gyvenimas sniege“, „Partizanų būriai ir jų taktika“ ir „Kaip prasimaitinti išskirtinėmis sąlygomis“.²⁵

Karštligiškas ruošimasis pasiekė kulminaciją spalio 15 d. Anastaso Mikojano šeima buvo vasarnamyje, o jis pats Maskvoje, kai jo asmens sargybinis pažadino jį neįprastai anksti ir pasakė, kad Stalinas kviečia į pasitarimą savo kabinete. Kai visi susirinko, Stalinas ramiai išdėstė esamą padėtį. Pasak jo, vokiečiai galėjo prasiveržti bet kurią minutę, todėl reikėjo tam pasiruošti. Po aptarimo jis padiktavo glaustą veiksmų planą. Molotovas turėjo pasirūpinti, kad Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas, Vyriausybė ir užsienio diplomatai tą dieną išvyktų į Kuibyševą (dab. Samara) prie Volgos, ir jis turėjo vykti kartu su jais kaip vyriausybės vadovo pavaduotojas. Gynybos ir karinio jūrų laivyno liaudies komisariatai taip pat vyks į Kuibyševą, o Generalinis štabas – į Arzamasą, nuošalų miestą netoli Gorkio (dab. Žemutinis Naugardas) prie Volgos, kur Sacharovas vėliau dirbs prie Sovietų Sąjungos pirmųjų branduolinių ginklų. Maskvos tiriamosios laboratorijos, jos aukštojo mokslo įstaigos, teatrai turėjo būti nedelsiant evakuoti į įvairias paskirties vietas.²⁶ Generolas Artemjevas, Maskvos gynybos ruožo vyriausiasis vadas, pasiruoš žūtibūtei miesto gynybai. Jeigu priešas pasieks Maskvą, Berija ir Ščerbakovas prisiims atsakomybę už gamyklų ir kitų griautinų objektų sunaikinimą. Vandentiekis ir nuotekų sistema turi likti nepaliesiti.²⁷

Susirinkime taip pat buvo nuspręsta, kad Stalinas turėtų palikti Maskvą kitą dieną ar vėliau, priklausomai nuo padėties; tačiau per kelias valandas jis apsisprendė pasilikti sostinėje.²⁸ Bet kuriuo atveju buvo pasirengta jo

atvykimui į Kuibyševą. Nikolajus Glebovas, jaunas valstietis iš Pamaskvės kaimo, dirbo Maskvos metropoliteno statyboje beveik nuo pat pradžios. Dabar jį ir kai kuriuos bendradarbius išsiuntė į Kuibyševą įrengti specialaus bunkerio Stalinui. Jų kelionė traukiniu truko šešiolika dienų, niekas jiems nepasakė, ką reikės daryti, kol jie atvyko į vietą. Kai darbas buvo atliktas, jie grįžo į darbą Maskvoje. Bunkeris niekada nebuvo naudojamas, ir Glebovas jį vėl išvydo tik aštuntajame dešimtmetyje, kai atvyko į Kuibyševą kaip turistas. Jis pabandė surasti angą į bunkerį, kuri buvo paupyje šalia restorano, kuriame jis ir jo bendradarbiai susitikdavo su evakuotais artistais iš Didžiojo teatro. Įėjimas buvo užmaskuotas kaip viešasis tualetas. Kiek pašniukštinėjęs Glebovas rado užrakintas ąžuolines duris. Grupės palydovė nežinojo, kur jos veda, tačiau papasakojo, kad kartą per mėnesį šias duris atsirakindavo pora vyrų, įeidavo vidun ir užsirakindavo iš vidaus. Glebovas išėjo iš darbo Maskvos metropolitene 1965 m., kai jam sukako penkiasdešimt. Jis pratrūko juoktis, kai praėjus šešioms dešimtims metų po jo pirmojo apsilankymo Kuibyševe jam pasakė, kad bunkeris buvo restauruotas kaip turistų traukos vieta, kurioje dalinami atvirukai su Stalinui įrengtos posėdžių salės vaizdu ir kad vietiniai žmonės tvirtai tiki, jog visi darbininkai buvo sušaudyti, kai tik bunkeris buvo įrengtas.²⁹

Evakuacijos instrukcijos buvo išplatintos tarp gamyklų direktorių, taip pat partijos, vyriausybės ir miesto valdžios pareigūnų visame mieste. Jie iš karto pradėjo jas vykdyti, surinko ir sudegino visus konfidencialaus turinio dokumentus, kuriuos turėjo. Jie sukrovė į sunkvežimius visus didžiausios svarbos dokumentus ir biurų įrangą, nurodinėjo personalui, kam išvykti, o kas turi pasilikti. Pasirūpino, kad darbuotojams būtų išmokėtas dviejų savaičių užmokestis vietoj pranešimo. Jie įsakė perteklines plataus vartojimo prekių atsargas paskirstyti gyventojams. Ne visi sprendimai buvo prasmingi. Vienas iš metropoliteno padalinių vadovų supanikavo ir įsakė išmontuoti siurblius. Kilo užtvindymo grėsmė, tačiau metropoliteno viršininkas laiku atšaukė šį įsakymą.³⁰

Ortenbergui buvo įsakyta išsiųsti į Kuibyševą pusę *Krasnaja zvezda* redakcijos darbuotojų. Nors ir niurnėdami, jie sutiko. Vieną darbuotoją, kadaise narsiai kovojusį Pilietiniame kare, išsiuntė džipu į frontą aprašyti kovų Možaisko plente. Jis dingo kaip į vandenį, ir Ortenbergas nuogaštavo dėl blogiausio. Tačiau po trijų savaičių tas žmogus galiausiai atsiuntė

pranešimą – apie padėtį mažame miestelyje toli už fronto linijos. Vietinis NKVD suėmė jį kaip dezertyrą ir pasiuntė tarnauti į bausmės batalioną. Ortenbergas jį ištraukė ir perleido fronto laikraščiu. Prie Stalingrado jis buvo sužeistas, ir po ganėtinai ilgos pertraukos *Krasnaja zvezda* vėl pradėjo spausdinti jo straipsnius.³¹

Paprastiems žmonėms niekas nieko neaiškino. Prėski, nutylintys tiesą *Sovinformbiuro* komunikatai prasidėdavo taip pat, kaip ir anksčiau: „Dieną mūsų pajėgos visu frontu išitraukė į nuožmų mūšį su priešu.“ Kitą dieną po vokiečių prasiveržimo, spalio 5 d., komunikate tik buvo paskelbta, kad sovietų pajėgos pasiekė daug nedidelių pergalių sausumoje ir ore.³² Kai krito vienas miestas po kito, ta pati žinia buvo kasdien kartojama paraidžiui: „Po atkaklių daugiadienių kautynių mūsų pajėgos paliko Brianską... Viazmą...“ Kaip paprastai būna tokiais atvejais, faktus pakeitė gandai, ir kuo labiau artėjo mūšis, tuo greičiau sklido gandai tarp fronto ir miesto gyventojų. Grįžę į Maskvą sužeistieji, medicinos seserys ir žurnalistai pasakodavo savo įvykių versiją. Mėnesio viduryje tolimas kanonados griausmas buvo girdimas net miesto centre. Pasklido gandai, kad vokiečių tankai gali bet kurią minutę pasirodyti Gorkio gatvėje.

Siekdama pagerinti dvasinę žmonių būklę vokiečiams artėjant prie sostinės, valdžia visame mieste išklajavo pranešimus, skelbiančius apie netrukus vyksiančius Stalino mylimiausios kino žvaigždės Liubovės Orlovos koncertus. Jie nusprendė, kad žmonės prieis prie išvados, kad miestas nebus atiduotas priešui tol, kol jame liks Orlova ir Stalinas. Iš tikrųjų Orlova jau buvo pakeliui į saugią vietą Baku Kaukaze.

Spalio 16-osios rytas prasidėjo nuo nelaimę pranašujančio ženklo. Naktis buvo ganėtinai rami. Nė karto nenuaidėjo oro pavojaus signalas: vokiečių bombonešiai ir vėl buvo prikaustyti prie žemės dėl žemo debesuotumo ir protarpiais užeinančio lietaus, pereinančio į šlapdriabą.³³ Lygiai 6.00 val., kaip ir kasdien, garsiakalbiai sukrenkštė ir atgijo. Levitanas pradėjo skaityti žinias: „Spalio šešioliktosios rytinis komunikatas nuo *Sovinformbiuro*. Dėl...“ Staiga jo balsas nutrūko. Pasigirdo tai, ką dauguma klausytojų iš karto palaikė „Aviatorių maršu“, populiaria Sovietų Sąjungoje patriotine daina. Tačiau kai jie įsiklausė, pradėjo suprasti, kad su šia gerai pažįstama melodija kažkas negerai. Kai kurie iš karto susigaudė, kad tai joks „Aviatorių maršas“. Tai buvo „Horst Wessel

Lied“, Hitlerio smogikų žygio daina. Ne jau vokiečiai buvo taip arti, kad net sugebėjo prisijungti prie Maskvos radijo tinklo? Po to jau nutrūko „Horst Wessel Lied“, o Levitanas toliau skaitė pranešimą, tarsi nieko nebūtų įvykę: „Padėtis prie Maskvos sparčiai prastėja!“ Šis incidentas taip ir liko neišaiškintas.³⁴

Tąryt į gatves išėję žmonės pamatė, kad miestas pasikeitęs. Jų pašto dėžutėse nebuvo laikraščių: paštininkai, kurie paprastai išnešiodavo laikraščius, buvo laikinai atleisti išvakarėse. Autobusai nevažinėjo, nesimatė nei tramvajų, nei troleibusų. Metro sustojo. Gatvėse nebuvo milicininkų. Jų vietą užėmė civiliniais drabužiais apsirengę žmonės su raudonais raiščiais ant permirkusių paltų rankovių: „Naikintojų batalionų“ nariai surinkti iš vietinių komunistų tarpo.

Visur krito kažkoks bloga lemiantis sniegas. Tačiau ore pleveno ne baltos snaigės, o juodos. Tai buvo dokumentų, deginamų vienoje įstaigoje po kitos, pelenai. Žmonės degino savo dokumentus kiemuose sukurtuose laužuose. Jie degino archyvus, įstaigų bylas, asmeninius užrašus, darbo knygeles, namų administracijos bylas, net telefonų knygas. Spalio 12 d. Maskvos valdžia jau buvo išsiuntusi iš miesto du vagonus su partijos dokumentais.

Dabar jie nusprendė, kad likusius dokumentus reikia sunaikinti vietoje: anoniminius laiškus ir įskundimus, asmenines bylas, duomenis apie valymus, išbuožinimą ir padėtį kolūkiuose, partinių susirinkimų protokolus. Naikintini dokumentai buvo pažymėti Nr. 3. Jie buvo deginami viešojojeirtyje šalia partijos archyvų pastato.³⁵

Daugiabučio, kuriame gyveno Raisa Labas, kiemsargis atėjo pas ją pasitarti:

– Raisa Venjaminovna, – tarė jis, – patarkite, ką man daryti. Sąvartynas užverstas vadų portretais ir biustais, įvairiausiais pažymėjimais, visokiausių dokumentų skiautėmis. Net, – jis nuleido balsą, – radau sumaitotą ir į smulkiausias skiauteles sudraskytą partinį bilietą.

– Pats nieko nedaryk, – Raisa jam patarė. – Pasikalbėk su pastato administratoriumi.

Bet kiek pagalvojusi tarė:

– O gal vis dėlto bus geriau, jeigu viską išneši kuo toliau – naktį, kai niekas nematys.

Žmonės vilko didelius popierinius krepšius iš kiemo šalia puošnios kinų arbatinės Kirovo gatve iš Raisos daugiabučio pastato ir krovė į karučius. Aštrus degėsių tvaikas tvyrojo gatvėse. Vėjo gūšiai nešė juodus pelenus nuo kelių ir kėlė juos į orą. Šiukšlių krūvos namų kiemuose buvo užverstos komunizmo nuolaužomis: marksizmo-leninizmo klasikų darbais, diplomais, valdžios simboliais ir partinių bei profesinių sąjungų bilietų skiautelėmis. Visur skrajojo plunksnos iš suplyšusių čiužinių. Anot vieno liudininko, viskas atrodė taip, tarsi čia ką tik būtų pasibaigęs žydų pogromas.³⁶ Per tas dvi dienas daugiau nei tūkstantis žmonių sunaikino savo partinius bilietus – nusikaltimas net ir geriausiais laikais, o dabar, NKVD vertinimu, atviros išdavystės aktas ypač sunkiu šaliai metu.³⁷

Priešiška reakcija buvo neišvengiama. Žmonės išėjo į darbą ir rado užsklęstus fabriko vartus. Jiems buvo pasakyta, kad jie atleisti iš darbo.

Jiems pažadėjo, kad bus išmokėtas avansas, tačiau gamyklos negalėjo gauti pinigų iš bankų. Jie vyko į rajonų komitetus ir karinius komisariatų paprašyti ginklų kovai su vokiečiais, tačiau buvo atsakyta, jog ginklai išduodami tik partijos nariams.³⁸

Vieno rajono komjaunimo komiteto rūsyje pareigūnai krovė dėžes su granatomis ir Molotovo kokteiliais. Kiti praktikavosi su ginklais ir mokėsi vietinėje šaudykloje ardyti granatas. Rinkosi jaunuolių būriai, kurie ruošėsi pertvarkyti mokyklų pastatus į kareivines, kasti tranšėjas ir slėptuves, padėti sukrauti gamyklų įrenginius į traukinius, kurie dabar vyko į rytus. Vienas vietinis NKVD vairuotojas atvežė vieną pilietį, kuris neapdairiai pasiūlė jam 3000 rublių už pavėžėjimą iki Gorkio. Vietinės dramos mokyklos komjaunimo vadovai išvyko iš Maskvos be leidimo: juos pašalino iš komjaunimo už bailumą. Du milicininkai buvo pašalinti už panikos skleidimą: jiems nuplėšė skiriamuosius ženklus ir išsiuntė tiesiai į frontą, neleidę atsiseikinti su namiškiais. Rajono partijos komiteto sekretorius palūžo ir negalėjo aiškiai įsakinėti: naktį jis buvo suimtas.³⁹

Pradėjo skliti patys beprotiškiausi gandai: buvo įvykdytas perversmas, Stalinas suimtas, vokiečiai pasiekė Filius, kaip tik ten, kur į Maskvą eina Možaisko plentas.⁴⁰ Maskvos milicijos vadas Romančenka pranešė, kad tiek partijos, tiek milicijos pareigūnai pametė galvą ir nesugeba reikiamai prižiūrėti savo rajonų. Jis sakė, kad visai nenuostabu, jog darbininkai yra

MiG-3 naikintuvai skrenda virš Kremliaus. Nuotraukoje taip pat matosi universalinė parduotuvė GUM ir Vasilijaus Palaimintojo cerkvė. Viduryje tolumoje – Didysis teatras. Mieste nėra daug daugiaaukščių pastatų. 1941 m. Maskva vis dar atrodė kaip didelis kaimas, pilnas medinių pastatų.

Vokietijos aviacijos antskrydis Maskvoje 1941 m. liepos 26 d. Priešlėktuvinė zenitinė artilerija apšaudo vokiečių lėktuvus, ant parašiotų metančius šviečiančias raketas (šviesūs taškai danguje), kad apšviestų teritoriją ir orientuotų bombonešius.

Gyvenamaisiais namais užmaskuotas Didžiojo teatro pastatas.

Moterys įrengia maskuotę Maniežnajos aikštėje Maskvoje, kad suklaidintų priešų bombonešių taikytojus.

Dujų aerostatai gabenami Maskvos Kalužskajos gatve. 1941 m. spalio.

Kaip ir Londone, priešlėktuvinės užtvoros aerostatai buvo skirti tam, kad priverstų vokiečių bombonešius skristi aukštai ir trukdytų jiems tiksliai nusitaikyti. Kol jų neiškeldavo į orą, juos buvo galima pamatyti riogsančius beveik kiekvienoje atviroje miesto erdvėje.

Slaugytojos iš komunistinio darbininkų bataliono, kuris priklausė Maskvos darbininkų diviziono 1-ajam pulkui. 1941 m. spalio.

Maskvos ligoninės gydytojai prie plakato „Ačiū draugui Stalinui už laimingą ir džiaugsmingą vaikystę“.

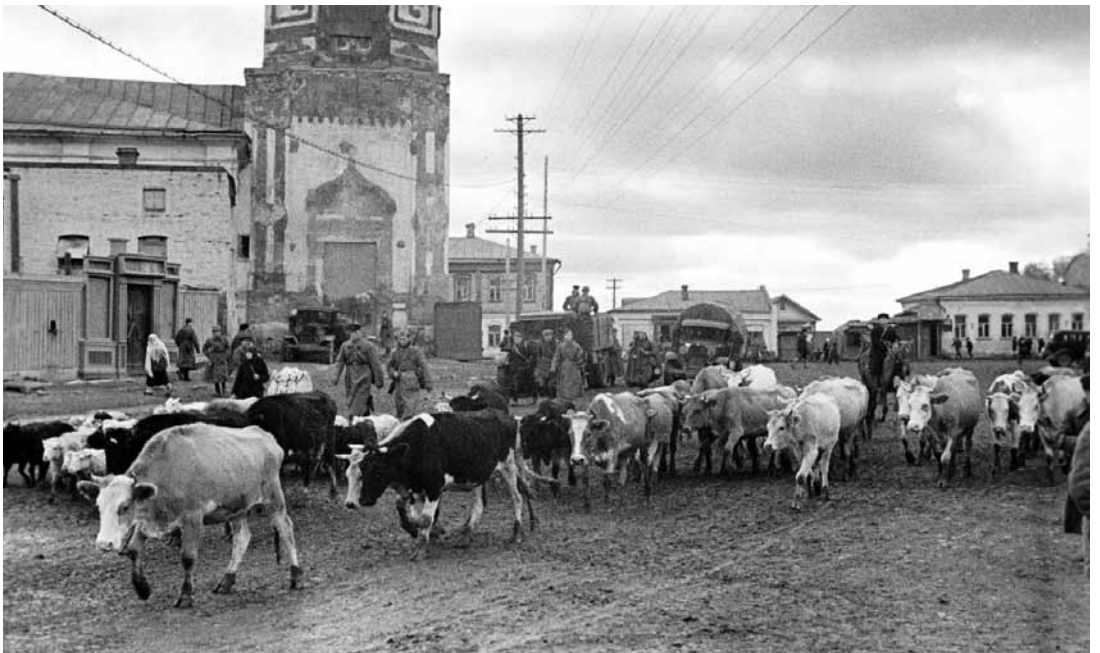
Maskviečiai apžiūri vokiečių lėktuvą „Junkers“ (Ju-88), 1941 m. liepos 25 d. numuštą sovietų 3-iojo naikintuvų korpuso pilotų netoli Istros. Po penkių dienų jis buvo demonstruojamas Sverdlovo (dabar Teatro) aikštėje Maskvoje. Ju-88 priklausė 122-osios žvalgybų grupės 2-ajai tolimųjų žvalgybų eskadrilei (2. (F)/122), atliko žvalgybinį skrydį į Kalugos sritį.

КАРТОЧКА на ХЛЕБ на ОКТЯБРЬ 1941 г. НОРМА 400 гр В ДЕНЬ <i>Росинский</i> Фамилия Имя, отчество <i>Олег Александрович</i>																				
При утере карточек не возобновляется																			31 окт. ХЛЕБ 400 гр	
21 окт. ХЛЕБ 400 гр	22 окт. ХЛЕБ 400 гр	23 окт. ХЛЕБ 400 гр	24 окт. ХЛЕБ 400 гр	25 окт. ХЛЕБ 400 гр	26 окт. ХЛЕБ 400 гр	27 окт. ХЛЕБ 400 гр	28 окт. ХЛЕБ 400 гр	29 окт. ХЛЕБ 400 гр	30 окт. ХЛЕБ 400 гр	31 окт. ХЛЕБ 400 гр	1 окт. ХЛЕБ 400 гр	2 окт. ХЛЕБ 400 гр	3 окт. ХЛЕБ 400 гр	4 окт. ХЛЕБ 400 гр	5 окт. ХЛЕБ 400 гр	6 окт. ХЛЕБ 400 гр	7 окт. ХЛЕБ 400 гр	8 окт. ХЛЕБ 400 гр	9 окт. ХЛЕБ 400 гр	10 окт. ХЛЕБ 400 гр
11 окт. ХЛЕБ 400 гр	12 окт. ХЛЕБ 400 гр	13 окт. ХЛЕБ 400 гр	14 окт. ХЛЕБ 400 гр	15 окт. ХЛЕБ 400 гр	16 окт. ХЛЕБ 400 гр	17 окт. ХЛЕБ 400 гр	18 окт. ХЛЕБ 400 гр	19 окт. ХЛЕБ 400 гр	20 окт. ХЛЕБ 400 гр	21 окт. ХЛЕБ 400 гр	22 окт. ХЛЕБ 400 гр	23 окт. ХЛЕБ 400 гр	24 окт. ХЛЕБ 400 гр	25 окт. ХЛЕБ 400 гр	26 окт. ХЛЕБ 400 гр	27 окт. ХЛЕБ 400 гр	28 окт. ХЛЕБ 400 гр	29 окт. ХЛЕБ 400 гр	30 окт. ХЛЕБ 400 гр	31 окт. ХЛЕБ 400 гр
Карточка на ХЛЕБ на ОКТЯБРЬ 1941 г. НОРМА 600 гр В ДЕНЬ <i>Росинский</i> Фамилия Имя, отчество <i>Людмила Фед</i>																				
При утере карточек не возобновляется																			X	

Produktų normavimas. Duona buvo svarbiausia karo meto raciono dalis. Žmogui skirta produktų norma priklausė nuo jo atliekamo darbo. Dirbantys sunkų darbą teoriškai (ir jei būdavo įmanoma) gaudavo 600 gramų per dieną, vaikai ir išlaikytiniai – 400 gramų per dieną. Maisto kortelė (dešinėje) priklausė piliečiui, kuris per dieną gaudavo tik 400 gramų duonos.

Gyvulių evakuacija. 1941-ųjų vasarą ir rudenį šimtai tūkstančių gyvulių buvo išginti iš Sovietų Sąjungos vakarinių sričių. Kai kurie buvo genami per pačią Maskvą. Karvės risnoja pro užmaskuotą Didįjį teatrą (viršuje). Možaisko gyventojai gena galvijus iš būsimų kovų zonos. 1941 m. rugsėjis–spalis.